

Jacques Camatte

Protiv pripitomljavanja

1973.

Sadržaj

Protiv pripitomljavanja	3
1. Pripitomljavanje	3
2. Mitologija proletarijata	6
3. Pobuna gimnazijalaca, Pariz, 1973.	9
4. Despotizam kapitala	10
5. Pitanje nasilja	12
6. Teren borbe	14
7. Globalna perspektiva	18
8. Revolucija i budućnost	19
Potencijalna smrt kapitala	22
Moramo napustiti ovaj svet	24

Protiv pripitomljavanja

1. Pripitomljavanje

Vreme u kojem živimo bez sumnje predstavlja najkritičniji period kroz koji je kapitalističko društvo ikada prolazilo. Svi klasični simptomi krize postali su deo permanentnog stanja stvari, iako bez većih posledica po proizvodnju, osim u pojedinim zemljama i to u ograničenom obimu. Društveni odnosi i tradicionalna svest raspadaju se svuda oko nas, dok svaka društvena institucija uspeva da se održi kroz neprestano apsorbovanje opozicionih pokreta. (Očigledan primer je i katolička crkva, koja više ni sama ne zna kroz koliko je „modernizacija“ prošla.)

Moglo bi se očekivati da će nasilje i teror, koji su danas endemski, mobilisati ljude na oružani otpor. Ali, umesto toga vidimo kako oni nastavljaju da bujaju i to u svetskim razmerama. Šta više, situacija je takva da „varvarstvo“ nacista u poređenju s današnjim oblicima nasilja izgleda vrlo neprofesionalno, zapravo arhaično.

S jedne strane, čini se da su svi uslovi zadovoljeni: revolucija samo što nije buknila. Ali, to se ne događa. Šta je uzrok tom oklevanju? Šta sprečava ljude da sve ove krize i katastrofe, koje su posledica poslednjih mutacija kapitala, preokrenu u katastrofu samog kapitala?

Uzrok leži u pripitomljavanju ljudi, koje je počelo od trenutka kada se kapital nametnuo kao *jedini mogući oblik ljudske zajednice*. Proces je započeo fragmentacijom i destrukcijom ljudskih bića, koja su zatim ponovo oblikovana po slici kapitala; ljudi su pretvoreni u kapitalistička bića, a krajnji rezultat je *pojava kapitala u ljudskom obličju*.

Pripitomljavanje ljudi je tesno povezano s još jednim procesom koji dodatno pojačava njihovu pasivnost: kapital je zapravo „izmakao“. Ekonomski procesi danas su potpuno van kontrole, tako da čak i oni koji na njih imaju uticaj priznaju da su nemoćni pred tim trendom; kapital ih je potpuno izmanevrisao. Na globalnom planu, to „izmicanje“ kapitala najjasnije se ogleda u aktuelnoj monetarnoj krizi.¹ A tu su i druge posledice: prenaseljenost, opšte zagađenje i iscrpljivanje prirodnih resursa.

Opšte pripitomljavanje ljudi i izmicanje kapitala su koncepti koji mogu da objasne mentalno stanje i ponašanje onih koji sebe vide kao revolucionare i koji veruju da imaju moć da ubrzaju početak revolucije; ali, oni samo igraju jednu od uloga koju im je dodelio stari svet. Revolucija koju najavljuju stalno im izmiče, pa im zato svaka druga pobuna izgleda strano; zato uvek moraju da kaskaju za njom, ne bi li makar naknadno bili priznati kao „revolucionari“.

Tokom jednog dužeg perioda ljudi su bili bukvalno pregaženi kretanjem kapitala, kojeg više ne mogu da kontrolišu. To objašnjava zašto neki ljudi traže izlaz u prošlosti, kao što je to slučaj sa pomodnim interesovanjem za misticizam, zen, jogu i tantrizam, posebno u SAD. Drugi se radije okreću starim mitovima, koji odbacuju totalnu i sveprisutnu tiraniju nauke i tehnologije. (Ti pokušaji bekstva često se kombinuju sa upotrebom droga, koje pojačavaju iluziju o mogućnosti skorog dolaska sveta potpuno drugačijeg od ovog užasa u kojem živimo.)²

¹ Ono što zovemo monetarnom krizom ne uključuje samo utvrđivanje cene zlata ili redefinisane njegove uloge: to nije samo pitanje usvajanja novog opšteg ekvivalenta (potpuno novog etalona) ili utvrđivanja fiksnog pariteta između nacionalnih valuta ili integrisanja ekonomija Istoka u tržište novca (kapital kao totalitet; Marks). To je kriza uloge kapitala u njegovoj novčanoj formi, ili, preciznije, kriza usled potiskivanja same novčane forme, kao što je ranije došlo do potiskivanja robne forme.

² Gore nego „svet bez srca“, o kojem govori Marks u *Kritici Hegelove filozofije prava*. (K. Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, 1843)

S druge strane, tu su oni koji misle kako samo nauka i tehnologija mogu da pruže pravi odgovor – što objašnjava kako je moguće da neke feministkinje vide svoje oslobođenje u partenogenezi ili u proizvodnji beba u inkubatorima.³ Ima i onih koji smatraju da se protiv nasilja treba boriti sredstvima koja blokiraju agresivnost. Svi ti ljudi zapravo govore jedno isto: da svaki problem ima svoje adekvatno naučno-tehnološko rešenje. To je ono što ih čini *suštinski pasivnim*, jer na ljudsko biće gledaju samo kao na predmet pogodan za manipulaciju. Pored toga, potpuno su nesposobni za stvaranje novih međuljudskih odnosa (još jedna zajednička crta sa sledbenicima kulta nauke). *Oni ne vide da je svako naučno rešenje kapitalističko rešenje*, zato što svako takvo rešenje eliminiše ljudski faktor i otvara perspektivu jednog potpuno kontrolisanog društva.

Tako dolazimo i do onih koji osećaju da „treba nešto preduzeti“: umesto da se suoče s činjenicom da je njihovo viđenje situacije potpuno neadekvatno i nedovoljno, oni je ignorišu, što samo još više otkriva svu njihovu nemoć. „Tiha većina“, koju čine svi ostali i koji pred sobom ne vide nikakvu perspektivu, potpuno su ophrvani osećanjem da je svaki napor uzaludan. Njihovo ćutanje nije znak prostog pristanka već nesposobnosti da intervenišu na bilo koji način. Dokaz za to je i činjenica da čak i kada se mobilišu, to uvek biva protiv nečega, a nikada za nešto. Njihova specifična pasivnost je zato izrazito negativna.

Važno je naglasiti da se o ovim dvema grupama – aktivistima i tihoj većini – ne može govoriti u okvirima levice i desnice. Stare političke podele više nisu operativne. Terminološka konfuzija koja se tu javlja donekle se može prevazići ako pogledamo kakav stav pripadnici ovih tabora imaju prema nauci: nekada su levičari bili ti koji su insistirali na nauci, dok je Nova levica danas osuđuje (na primer, u SAD). Podela na levicu i desnicu ipak opstaje, ali najviše u glavama starih aktivista, među tradicionalnim partijama levice i desnice, uopšte, kod svih zaljubljenika u političku prošlost. Ali, sve te suprotnosti danas se otkrivaju kao lažne: *svi oni, na ovaj ili onaj način, jednako brane kapital*. Najaktivnije među njima su različite komunističke partije, koje brane kapital tako što insistiraju na *istim naučnim formama i racionalnim strukturama* koje kapital koristi u cilju svog održanja.

Sve partije i pokreti levice i desnice funkcionalno su isti utoliko što zajedno učestvuju u širem, opštijem procesu koji vodi ka konačnom uništenju ljudske vrste. Bez obzira da li ljudi ostaju pri nekim prevaziđenim strategijama ili se oslanjaju na mehanizam tehnologije, rezultat je isti. Istorijski posmatrano, levica i desnica pojavljuju se kao dve suprotne političke opcije početkom XIX veka, kada je kapital tek bio na putu da ovlada celim procesom proizvodnje i preraste u stvarnu društvenu silu. Tako su se i neki ljudi poput Karlila (Carlyle) našli u opoziciji spram apologeta kapitala,⁴ ali tek je Marks otišao korak dalje:

³ Pretpostavka na kojoj počiva taj apsurdni zahtev je navodna biološka inferiornost žena, što je naučna iluzija. Nauka je otkrila neki nedostatak kod žena i objavila da je na njoj da ga popravi. Ako muškarcu više nisu potrebni (zahvaljujući partenogenezi) i ako žene više nisu potrebne (pošto se embrioni i čak i jajnici danas mogu razvijati u laboratorijskim posudama), onda nam ostaje da se upitamo da li još uopšte ima potrebe za ljudskom vrstom? Da li je ona postala suvišna? Ti ljudi izgleda veruju kako sve mogu rešiti sakaćenjem. Zašto ne ukinuti bol uklañanjem organa osetljivosti? Oni koji misle kako nauka i tehnologija mogu da reše društvene i ljudske probleme, postižu samo to da čovečanstvo deluje sve izlišnije. Jasno je da se o feminističkom pokretu u celini ne može suditi samo na osnovu ovog aspekta. Kasnije ćemo se osvrnuti na veliki značaj koji je feministički pokret imao u borbi protiv kapitala. Njegova kritika kapitalističkog društva i tradicionalnog revolucionarnog pokreta predstavlja izuzetan doprinos.

⁴ Borba ljudi protiv kapitala do sada je bila posmatrana isključivo u uskim okvirima pojma „klase“. Jedini način da se predstavite kao stvarni protivnik kapitala bio je da se aktivno dokažete kao proleter; inače ostajete samo romantičar, sitni buržuj, itd. Sam čin rezonovanja u okvirima „klasne analize“ izražava uverenje da svaka pojedinačna klasa podleže toj metodologiji. To je posebno značajno kada se ima u vidu da je radničkoj klasi dodeljena misija ukidanja svih klasa. Pored toga, ostaje nejasno kako će ta klasa izvesti samoukidanje, pošto

on je naglašavao nužnost razvijanja proizvodnih snaga (pa tako i nauke i tehnologije), u isto vreme razotkrivajući negativne posledice tog razvoja po ljude i njihovu neposrednu situaciju. Ali, on je mislio da će to logično voditi ka zaoštavanju osnovne kontradikcije sistema, u smislu da dalji razvoj proizvodnih snaga nije moguć bez uništenja kapitalističkog načina proizvodnje. Po njemu, tim snagama bi trebalo da upravljaju sami ljudi, što bi konačno ukinulo otuđenje. Ali, ova analiza je polazila od pretpostavke da kapital nije u stanju da postane istinski autonoman, da ne može izmaći ograničenjima koja mu nameće njegova društveno-ekonomska baza: zakonu vrednosti, razmeni kapitala i radne snage i strogom opštem ekvivalentu (zlatu).

Apsorbujući svoju društvenu bazu kapital je postao autonoman i tako stvorio sve uslove za svoj „beg“. Strmoglaviti tok njegovog razvoja, naročito u poslednje vreme, otkrio je niz ogromnih opasnosti po ljudsku vrstu i prirodu u celini. Čak i najfanatičniji eksperti i najveći akademski gnjavatori ne mogu više da ignorišu opasnosti s kojima se danas suočavamo. Oni su čak primorani da se delimično pridruže onima koji o budućnosti govore jezikom apokalipse. Apokalipsa je ponovo u modi, jer danas zaista prisustvujemo kraju jednog sveta u kojem su ljudska bića, uprkos svim svojim slabostima i degradaciji, uvek bila norma, jedina referentna tačka. Ali danas, nakon smrti Boga, slušamo o smrti čoveka. Zato se i Bog i čovek, s nadom u spasenje, sada okreću nauci, koja je uvek bila boginja i služavka kapitala: u današnjem svetu nauka je postala *istraživanje mogućih mehanizama i oblika adaptacije pomoću kojih bi sva ljudska bića i priroda bili integrisani u proizvodnu strukturu kapitala*. Sve govori da samo oni koji su najmanje uništeni kao ljudska bića, pre svega mladi ljudi, odbijaju da se prepuste tom pokolju prilagođavanja i pripitomljavanja; oni su naprosto primorani da odbace ovaj sistem.

Proces pripitomljavanja se ponekad sprovodi nasilno, kao u vreme prvobitne akumulacije; mnogo češće na podmukliji način, jer *čak i oni koji sebe smatraju revolucionarima nastavljaju da misle na pretpostavkama ugrađenim u logiku kapitala i razvoj proizvodnih snaga*. Pored toga, svi oni se klanjaju istom božanstvu, nauci. Tako su pripitomljavanje i represivna svest fosilizirale naš duh skoro do tačke senilnosti; naše delanje je postalo kruto, a misli stereotipne. Pretvoreni smo u bezdušnu, sleđenu masu prikovanu u mestu,

nas klasni pristup sprečava da izvučemo lekciju iz tragične sudbine onih mislilaca koji su bili u opoziciji prema kapitalu, a da im nikada nije uspelo da prepoznaju ili identifikuju svog neprijatelja (na primer Bergson). Danas, kada je ceo klasni pristup lišen svake solidne osnove, možda je uputno obratiti pažnju na pokrete desnice i njenu misao. Desnica je pokret koji se kapitalu suprotstavlja tako što ostaje čvrsto ukorenjen u prošlost. U nastojanju da eliminišu klasne sukobe, ispade i manipulacije kapitalističkog individualizma, pokreti poput *Francuske akcije* i *Nove francuske akcije* nude viziju zajednice čiji garant, po njima, može da bude samo monarhija. (Videti posebno poglavlje o kapitalizmu u *Les Dossiers de l'Action Française*.) Izgleda da svaka grupa koja se danas suprotstavlja kapitalu mora da se fokusira na ljudski faktor kao univerzalnu osnovu. Ova težnja poprma različite oblike, ali ima veoma stabilnu osnovu i iznenađujuće uniformni karakter u najrazličitijim populacijama. Tako su u nastojanju da obnove i nametnu *volksgemeinschaft* čak i nacisti ispoljavali ovu žudnju za zajednicom (tu je i njihova ideologija o *Urmensch*, „prvobitnom čoveku“). Smatramo da je fenomen nacizma ostao u velikoj meri neshvaćen: mnogi su u njemu videli samo demonski izraz totalitarizma. Ali, nacisti su u Nemačkoj samo oživeli staru temu kojom su se ranije bavili sociolozi poput Tenisa (Ferdinand Tönnies) i Maksa Vebera (Max Weber). Tako kod predstavnika Frankfurtske škole, najviše kod Adorna, nailazimo na odgovor koji gravitira oko praznog i sterilnog koncepta „demokratije“. Razlog je njihova nesposobnost da ispravno shvate fenomen nacizma. Ono što im je promaklo je sjajan Marksov uvid o nužnosti ponovnog uspostavljanja zajednice i da ta obnova mora da uključi celo čovečanstvo. Problemi s kojima se suočavamo tiču se svih; oni su ozbiljni i zahtevaju hitno rešavanje. Tim problemima ljudi prilaze iz različitih političkih uglova. Nisu ti problemi ono što odlučuje da li je nešto revolucionarno ili kontrarevolucionarno, već rešenja koja se nude, tj. da li su ona zaista delotvorna ili ne. Mentalitet političkih reketaša ovde dolazi do punog izražaja: svaka banda s leve i desnice žudi za sopstvenim intelektualnim prostorom; svako ko zaluta u neku od tih teritorija automatski biva obeležen kao pripadnik bande koja nad tim delom teritorije ima kontrolu. Odatle postvarenje: predmet je ono što određuje, subjekat ostaje pasivan.

koja veruje da stalno grabi napred. Ali, maja-juna 1968. godine život je ponovo buknuo, a sa njim i opšte kretanje ka komunizmu. Nije bila stvorena nijedna nova teorija, niti neki novi vid akcije. Najvažnija novost bila je nova namera; ta borba nije imala ništa sa politikom, ideologijama, naukom ili čak društvenim naukama (posebno prezrenim). Bila je to, pre svega, konkretna i vitalna potreba uperena protiv ovog društva i nezavisna od njega: potreba za okončanjem pasivnosti nametnute kapitalom, za ponovnim otkrićem ljudske komunikacije, za potpunim oslobađanjem kreativnosti i mašte, u opštem kretanju ka ljudskom ostvarenju.

2. Mitologija proletarijata

Prema našim ranijim analizama, maj-jun 1968. bio je jasan dokaz pozitivnog izbijanja revolucije i početak novog revolucionarnog ciklusa. Ali, naša tadašnja argumentacija nastavljala se u okvirima klasne analize: tako smo izjavili da će majske pokrete podstaci proletarijat da obnovi svoju klasnu bazu. Šta više, u tim događajima videli smo potvrdu našeg uverenja da će se revolucija odvijati duž smernica koje je postavio Marks.

Ali, činjenica je da su prve klase koje su pokrenule pobunu bili društveni slojevi najbliži establišmentu, ljudi čiji su objektivni interesi bili najtešnje vezani za interese države. Potlačeni su se priključili kasnije; upravo oni su radikalno razrešili kontradikcije koje su drugi društveni slojevi hteli samo da reformišu. Treba imati u vidu da su na Marksovu misao u ovom pogledu najviše uticale engleska i francuska revolucija. Tako je u slučaju francuske revolucije plemstvo intervenisalo u najranijoj fazi, u čuvenoj plemićkoj pobuni koja se dogodila nekoliko godina pre 1789. i koja je podstakla i ojačala pobunu buržoazije (koja je tada utirala put prosvetnom despotizmu). Zatim su se priključili slojevi buržoazije manje vezani za državu, koji su, po rečima Kauckog, činili neku vrstu inteligencije. Tek nakon njih, s neuspehom reformi, unutrašnjim kolapsom sistema i padom monarhije, priključili su se seljaci i zanatlije (budući proletarijat); tek sa njima došlo je do odlučujućeg prekida, posle čega više nije bilo povratka na staro. Bez njih, revolucija bi, u meri u kojoj je značila promenu oblika proizvodnje, trajala mnogo duže.

I u Rusiji se sve odvijalo po sličnom obrascu. Sve upućuje na zaključak da najpotlačeniji, oni koji objektivno imaju najviše razloga za pobunu – i koji po nekima čine jedinu pravu revolucionarnu klasu – stupaju u borbu tek kada se na bedemima društva pojave prve pukotine i kada je država već značajno oslabljena. U previranjima koja slede počinje da se otvara nova perspektiva, makar samo kroz svest da više ništa neće biti kao pre i da treba tražiti nova rešenja. Ovaj proces daje svakoj revoluciji karakter koji *nije strogo klasni*. U slučaju komunističke revolucije taj momenat će možda biti još naglašeniji, jer to neće biti aktivnost samo jedne klase, već celog čovečanstva koje ustaje protiv kapitala.

U središtu pokreta koji smo nekada zvali „univerzalna klasa“, a sada prosto čovečanstvo (naime, sada smo svi robovi kapitala), nalaze se društveni slojevi veoma bliski kapitalu (na primer, nova srednja klasa i studenti), ali koji se bune protiv sistema. Oni sebe vide kao posebnu društvenu klasu, do te mere da tvrde kako su u stanju da izvrše detonaciju i pokrenu proletarijat – ali, to može da bude samo karikatura revolucije, koja se, primereno trenutku, kiti starim znamenjima i pravi iste, stare pokrete.

Klasna analiza, na kojoj smo u početku i sami insistirali, može samo da tumači događaje. Ista slabost je obeležila i učesnike pobune iz maja 1968, tako što ih je navela da na svoju ulogu gledaju na stari način. Postajalo je sve očiglednije da su mnogi aktivni učesnici pobune bili muškarci i žene najintimnije uključeni u život i funkcionisanje kapitala, često

aktivno posvećeni odbrani i održavanju njegovih predstava,⁵ a koji su se zatim pobunili protiv njega. Ali, njihovu pobunu je bilo lako amortizovati, utoliko pre što se kretala izlokanim stazama klasne borbe, za koju se mislilo da će konačno probuditi proletarijat i naterati ga obavi svoju misiju.

Ovde zalazimo u očigledan ćorsokak. Uloga proletarijata je bila da uništi kapitalistički oblik proizvodnje i tako oslobodi proizvodne snage okovane njime: komunizam je mogao da počne tek nakon obavljanja tog zadatka. Ali, kapital ne samo da *nije sputavao* proizvodne snage, već im je dao novi, neslućeni zamah, *jer te snage i postoje zbog kapitala, a ne zbog ljudi*. Samim tim, proletarijat je postao suvišan. Taj obrt, u kojem proizvodne snage oslobađa kapital, a ne proletarijat, bio je moguć zahvaljujući razvoju nauke koji je tekao uporedo s pripitomljavanjem ljudi. Njihovo pripitomljavanje ispoljava se kao pristanak na razvoj kapitala kao glavnog nosioca razvoja proizvodnih snaga, što je bilo predmet Marksove analize.

Tokom tog razvoja proletarijat je, kao proizvođač viška vrednosti, potisnut čak i sa te funkcije zahvaljujući generalizaciji najamnog rada i ukidanju svake jasne razlike između proizvodnog i neproizvodnog rada. *Proletarijat, na koji se nekada gledalo s uvažavanjem, postao je glavni oslonac kapitalističkog oblika proizvodnje. Šta proletarijat želi? Šta zaista žele oni koji govore u njegovo ime i uzdižu ga u nebesa? Ako su to puna zaposlenost i samo-upravljanje, to će samo obezbediti kontinuitet kapitalističkog oblika proizvodnje, jer je on sada humanizovan. Cela levica veruje u proizvodnju kao oličenje delotvorne racionalnosti i da je samo treba usmeriti ka ljudskim ciljevima. Ali, ta racionalnost nije ništa drugo do kapital.*

Mitologija proletarijata je učinila da „populizam“ iz maja 1968. poprimi „proleterski“ karakter. Svi su tada govorili: „Moramo da idemo među proletere, da podstaknemo njihov borbeni duh i samopožrtvovanje, da proteramo gazde i da onda samo sledimo proletere na putu revolucije.“

Maj 1968. je bio i period velikog samoprezira i konfuzije. Ljudi su prezirali sebe i jedni druge zato što nisu proleter, dok su svi zajedno bili zbunjeni pitanjem proletarijata, te klase koja je uvek bila smatrana za potencijalno revolucionarnu. Nema drugog načina da se objasni ćorsokak u kojem se tada našao opozicioni pokret. Taj ćorsokak nije odmah bio vidljiv, jer je entuzijazam koji je pratio pobunu imao sopstvenu dinamiku, što je mnoga suštinska pitanja ostavilo po strani. Ali, majski šok je doneo i oživljavanje ideja starog radničkog pokreta koje su zvanične partije odavno napustile ili zaboravile: koncept radničkih saveta u svim mogućim varijantama, ideje stare Komunističke radničke partije Nemačke (KAPD), ideje pojedinaca poput Lukača i Korša, itd. Ovo pozivanje na prošlost je bilo znak da ljudi nisu direktno sagledali stvarnu situaciju, a da sama situacija nije mogla da stvori nove oblike borbe i teorijske pristupe. Ipak, taj intelektualni povratak na odavno pređene staze takođe je bio oblik pobune, jer je izražavao odbijanje tiranije nečega što se prosto „dogodilo“. Šta više, to je moglo da dovede do otkrića tačke u kojoj je počelo lutanje čovečanstva, pa tako i do situacije u kojoj bi čovečanstvo napravilo prvi korak ka odbacivanju sudbine koja ga je isterala iz njegovog ljudskog konteksta i osudila na *pakao proizvodnje*.

Govorili smo o ćorsokaku. To možda nije dovoljno sugestivna slika, ali ipak ukazuje na suštinu problema. To je zid koji se diže pred svim grupama iz tog širokog društvenog pokreta, zid koji je sam proletarijat i predstava o njemu.⁶ Militanti su išli od grupe do

⁵ Ovde mislimo na tehnokrate, intelektualce, političare i ekonomiste, kao što su članovi Rimskog kluba, Mansholt, Dumont, Laborit, itd.

⁶ Ljudska bića nisu stalno uronjena u prirodu; egzistencija i esencija nisu uvek jedno, kao ni biće i svest, itd. To razdvajanje stvara potrebu za predstavljanjem. Kada se vreme jednom opazi kao ireverzibilno, subjekat

druge, svaki čas „menjajući“ svoje ideologije, vukući za sobom uvek isti tovar isključivosti i sektaštva. Nekima je uspelo da pređu zaista dugačak put: od lenjinizma do situacionizma, da bi zatim otkrili neoboljševizam i konačno se skrasili u radničkim savetima. Svi su udarili u taj zid i bili odbačeni nazad, neko više, neko manje. Taj zid se pokazao kao efikasna prepreka protiv svih mogućih teorijskih i praktičnih ukrštanja (u Nemačkoj imate čak i antiautoritarne trockiste, trockiste-koršiste, itd).

Treba reći da u nekim od tih grupa, kao i u slučaju nekih pojedinaca, nije sve bilo negativno; mnogo toga je bilo ispravno shvaćeno, ali to razumevanje je bilo izobličeno svaštarskim mentalitetom, što je duhovna dopuna okupljanja u male grupe.

U članku *Lutanje čovečanstva*⁷ jasno smo pokazali da nije moguće objasniti predstavu proletarijata ako se prethodno ne dovedu u pitanje marksistički koncepti razvoja proizvodnih snaga, zakon vrednosti, itd. Ipak, *proletarijat je postao fetiš*, s tako moćnim etičkim i praktičnim implikacijama da predstavlja faktor koji najviše blokira svest revolucionara. Ali, kada se taj fetiš jednom dovede u pitanje, cela teorijsko-ideološka konstrukcija počinje da se urušava. A opet, i dalje opstaje neizrečena pretpostavka da svaki pojedinac mora da bude član neke grupe i da se identifikuje s njom da bi stekao snagu i sigurnost potrebne za borbu s neprijateljem. Postoji strah od toga da se bude sam – koji ide uporedo s nespornim saznanjem da je nužno udružiti snage da bi se uništio kapitalizam – ali, *postoji i strah od individualnosti*, nesposobnost da se na *autonoman* način suočimo sa suštinskim pitanjima našeg vremena.⁸ To je samo jedna od posledica pripitomljavanja ljudi, znak njihove teške patnje od bolesti zavisnosti.

iz prošlosti se opaža kao drugačiji u odnosu na subjekat iz sadašnjosti, što sećanju daje odlučujuću ulogu. U toj tački predstavljanje se nameće kao posrednik. Iz tog ugla bi trebalo preispitati celokupnu filozofiju i nauku, čime će se jednog dana neko možda i pozabaviti. Možda će neko u tome prepoznati slične ideje (koje su zapravo prilično drugačije, jer ostavljaju po strani pitanje društvenog predstavljanja) izražene u delima Kardana (Cardan) na temu društvene imaginacije, situacioniste i ideju spektakla, ili, u akademskoj sferi, Fukoa i njegovu analizu predstavljanja u XVI veku. Zato hoćemo da pojasnimo svoje viđenje tog pitanja: pojam „predstavljanja“ koristimo na isti način kao i Marks (*vorstellung*) koji je, na primer, pokazao da vrednost mora biti predstavljena cenom. U tekstu *A propos du capital* (*Ivariance* ser. III, no 1) ukratko smo opisali način na koji kapital postaje predstava i stiče autonomiju, i na koji način ta predstava nastavlja da postoji i biva prepoznata od svih kao stvarna. To je razlog zašto ljudi danas moraju da predstavu kapitala upiju u svoje biće. Pitanje predstavljanja je veoma važno. Od trenutka kada priroda i čovek više ne čine neposredno jedinstvo (iako je pitanje da li je „neposredno jedinstvo“ ikada bilo moguće) predstavljanje postaje nužnost. Predstavljanje je jedan od načina na koji ljudi prihvataju stvarnost i naše sredstvo komunikacije, te u tom smislu nikada ne može biti ukinuto: ljudska bića ne mogu da postoje nerazlučivo povezana sa prirodom. Stvar je u tome što ne smemo da dopustimo da predstavljanje *postane autonomno, poseban oblik otuđenja*.

⁷ Videti poglavlje *Razvoj proizvodnih snaga: Pripitomljavanje ljudi* iz eseja *Lutanje čovečanstva*. Taj tekst sadrži detaljniju analizu nekih tema koje su otvorene u ovom članku, kao što su marksistička teorija proletarijata, represivna svest, itd. (Prim prev. engleskog izdanja Davida Loneregana.)

⁸ To je jasno izrazio Norman O. Braun (Brown) u delu *Eros i Tanatos*. Strah od individualnosti ne može sam po sebi da objasni fenomen ukalupljivanja ljudskih bića, njihov pristanak na obavezu poistovećivanja sa određenim tipom bića i podređivanje sebe grupi. Ljudi se plaše sebe, jer ne poznaju sebe. Odatle potreba za normom koja će sprečiti sve „ispade“ koji mogu da ugroze društveni poredak i miran san pojedinca. Izgleda da su svi oblici organizovanja unutar društva suviše osetljivi da bi omogućili slobodan razvoj proizvodnih snaga. S kapitalističkim oblikom proizvodnje sve postaje moguće, sve se može kapitalizovati; ali, *moguće* je samo ono što je *dopušteno*; to znači da se pojedinac svodi na oblik bića koji je ili normalan ili nenormalan; celina postoji samo unutar diskursa kapitala, u kojem uvek ostaje izobličena i van ljudskog dometa. Strah od individualnosti jasno je izražen i u mnogim utopijama koje opisuju trijumf despotizma nad egalitarnom racionalnošću.

3. Pobuna gimnazijalaca, Pariz, 1973.

Na osnovu prethodno rečenog, lakše je shvatiti pravi značaj pokreta gimnazijalaca (proleće, 1973). Ta pobuna je stavila u jasnu perspektivu ono što je maja 1968. bilo samo naznačeno: kritiku represivne svesti. Represivna svest se razvijala zajedno sa marksizmom sve dok je ovaj pretendovao na ulogu konkretne formule za budućnost ljudske vrste: smatralo se da će proleterska revolucija izbiti čim razvoj proizvodnih snaga to omogući. Ta legalistička i represivna svest operiše tako što procenjuje sve popularne ustanke, proglašavajući ih za nezrele, sitnoburžoaske, delo neodgovornih elemenata, itd. Ona seže do samih korena postvarenja, jer ona može da postoji samo kao organizovana svest, u obliku partija, sindikata i sličnih grupacija. Svaki od tih oblika organizuje represiju protiv onih koji nisu organizovani ili koji to nisu u skladu sa određenim načelima. Razlika između tih organizacija meri se samo količinom represije koju su spremne da upotrebe.

U ovom slučaju, kritika represivne svesti nije direktno napala mit o proletarijatu i ušla u raspravu o tome već indirektno, ignorišući ga ili mu se podsmevajući. Mladi ljudi nisu upali u zamku traženja neke na radništvo usmerene organizacije u cilju stvaranja jedinstvenog fronta, kao što je to bilo 1968. Ali, zato su političari svih fela počeli da im se preporučuju ne bi li i oni bili „uključeni“: komunisti, socijalisti i njihovi sindikati (PCF, PS, PSU, CGT, CFDT)⁹ jurili su za gimnazijalcima i uveravali ih kako se svi oni ipak nalaze pod istim barjakom. Kada su učenici istupili iz zajedničkih demonstracija, što se dogodilo više puta, to je odjednom razotkrilo opscenu maskaradu političara koji su nudili sebe na prodaju: stare političke plaćenike i okorele zavodnice iz komunističkih partija i sindikata, koji su pet godina nakon 1968. otkrili politički značaj mladih i sada marširali tražeći odlaganje vojne službe za sve, dok su učenici stajali sa strane i smejali se. Izgledalo je kao da su mladi ostali bez poleta i prepustili mesto svojim starateljima!

Na još veći podsmeš naišli su svi oni političari koji su za vreme tih događaja još jednom naglašavali primat proletarijata, tvrdeći da je nastupio kritični revolucionarni trenutak u kojem bi trebalo organizovati štrajk kvalifikovanih radnika – naravno, samo zato što niko od njih nije mogao da zamisli revoluciju koja ne bi bila obučena u radničke kombinezone. Kvalifikovani radnici nisu nikakva pretnja za kapitalistički sistem; kapitalistički oblik proizvodnje je odavno prihvatio rast nadnica; što se radnih uslova tiče, kapital raspolaže svim sredstvima da ih poboljša. Čak je i ukidanje pokretnih traka uveliko priznata opcija među nekim gazdama.

Pobuna gimnazijalaca je izvrgla ruglu društvene institucije i sve njihove branioce. Oni koji su se udostojili (iako nevoljno) da se spuste na nivo „naše drčne mladeži“ isпали su smešni; ali, šta da se radi: rekuperacija ima svoju cenu. S druge strane, oni koji su neuspešno pokušali da pokret preotmu iznutra, nastavili su da o njemu govore s prezirom, što ih sigurno nije činilo manje smešnim. Ipak, došlo je do promene u ponašanju vlasti: izašli su među učenike s poznatom pričom o predstavnicima i parlamentu koje treba iskoristiti za

⁹ PC, Komunistička partija, PS, Socijalistička partija; PSU, Ujedinjena socijalistička partija; CGT, komunistički sindikati; CFDT, „nezavisni“ levičarski sindikati. Pobuna gimnazijalaca je počela 22. marta (1973) kada je 30.000 učenika demonstriralo protiv Debreovog (Debré) zakona koji je predviđao obavezni vojni rok od 15 meseci (prethodno dve godine) za sve osamnaestogodišnjake, bez mogućnosti odlaganja za mlade od 21 godine. U prvoj polovini aprila bilo je više velikih demonstracija (na jednim je, makar po pisanju *Timesa* od 10. aprila 1973, bilo 100.000 učesnika), ne samo u Parizu već i u Strazburu i drugim gradovima. U gimnazijama su bili osnovani štrajkački komiteti, a zatim i generalno veće. Komiteti su najvećim delom bili pod kontrolom političkih aktivista, uglavnom mladih trockista iz Lige revolucionarnih komunista i Marksističke alijanse. Tim aktivistima je uspešno da, uprkos značajnoj opoziciji među učenicima, uspostave kontakt sa sindikatima, koji su prethodno objavili opširnu deklaraciju podrške štrajku gimnazijalaca. To je dovelo do „zajedničkih“ demonstracija od 9. aprila, kada su lideri komunističkog sindikata CGT marširali na čelu kolone. (Prim. prev. engleskog izdanja.)

rešavanje svih otvorenih pitanja. Mladi su se ponašali kao da ovi ne postoje. Kao i maja 1968, nije bilo nikakve komunikacije, ni trunke razumevanja među sukobljenim stranama („Otvoreni smo za argumente, ali ja zaista ne razumem šta oni hoće“, izjavio je ministar obrazovanja Fontan). Oni su bili ubeđeni da mladi žele da razgovaraju s njima i predoče im svoje argumente. To je bila revolucija samog života,¹⁰ potraga za drugačijim načinom življenja. Dijalog bi trebalo da se vodi samo oko planova i ideja koji vode ostvarenju te žudnje. Nema dijaloga između društvenog poretka i onih koji žele da ga zbacе. Ako se dijalog ipak vidi kao mogućnost, to je onda verovatno znak da je pokret počeo da se koleba.

Iza svega toga je stajala jedna izuzetno važna činjenica: sav ljudski život, od samog početka svog razvoja u granicama kapitalističkog društva, doživeo je samo osiromašenje. Šta više, kapitalističko društvo je smrt organizovana pod maskom života. Nije reč o smrti kao prestanku života već o smrti-za-života, o smrti sa svom supstancom i snagom života. Ljudsko biće je mrtvo i svedeno na ritual kapitala. Mladi ljudi još uvek imaju snage da se odupru toj smrti; oni još uvek mogu da se bune protiv pripitomljavanja. Oni hoće da žive. Ali, u očima onih komotnih, samozadovoljnih ljudi koji žive od praznih snova i fantazija, taj zahtev, ta strasna potreba je samo nešto iracionalno, ili, u najboljem slučaju, slika raja, koji je po definiciji nedostižan.

Mladi ostaju ozbiljan problem za kapital jer je reč o delu društva koji još nije pripitomljen. Gimnazijalci nisu demonstrirali samo protiv vojne službe i vojske već, u istoj meri, i protiv škole, univerziteta i porodice. Škola funkcioniše kao organizacija pasivnosti duha, što važi čak i kada se primenjuju aktivne i liberterske metode; oslobođenje škole je moguće samo kao oslobođenje od prinude. U ime istorije, nauke i filozofije svaki pojedinac se usmerava kroz koridor pasivnosti u svet okružen zidovima. Znanje i teorija su poput svih drugih nepremostivih prepreka koje nas sprečavaju da prepoznamo jedni druge i koje dijalog čine nemogućim. Razgovor može da se odvija samo kroz određene kanale, i to je sve. Na kraju te linije stoji vojska, fabrika pripitomljavanja. Ona organizuje ljude u opštu volju za ubijanjem drugih, struktuirajući podeljenost koja već utisnuta kroz svetovni moral i njegov nauk o „mojoj naciji“ i „drugim ljudima“, koji su svi potencijalni neprijatelji. Ljudi se obučavaju i obrazuju kako da opravdaju ono za šta nema opravdanja – ubijanje muškaraca i žena.

Svesni smo da je agitacija pokreta pre Uskrsa bila velikim delom reformistička. Taj reformistički aspekt je omogućio rekuperaciju pokreta, ali to nas ovde ne zanima jer ne govori ništa o pravoj prirodi borbe naše vrste protiv kapitala. Kao i Maj '68, i ovaj pokret je bio površan (iako je samo mnogo radikalnija agitacija odozdo mogla da ga uopšte izbaci na površinu) i sigurno će otvoriti vrata unapređenom, restruktuiranom obliku despotizma kapitala, pomažući mu da bolje shvati nužnost svoje „modernizacije“.

4. Despotizam kapitala

Škole i univerziteti su kao strukture suviše rigidni za globalni proces kapitala, a isto važi i za vojsku.¹¹ Naglo opadanje znanja i razvoj masovnih medija uništili su stari školski

¹⁰ Godine 1964. Kardan je uvideo značaj pobuna mladih, ali je na njih gledao kao na spoljni činilac koji mora biti iskorišćen. To je danak koji svaka ideologija plaća staroj ideji o svesti nametnutoj spolja: „Revolucionarni pokret će biti u stanju da masovne pobune mladih usmeri u pozitivnom pravcu. Ako uspe da otkrije novi i autentičan jezik za kojim današnja omladina traga, moći će da pretvori njihovu pobunu u ferment društvene promene, otkrivajući mladima druge oblike borbe protiv sveta koji sada odbijaju.“ *Socialisme ou Barbarie*, No. 35, p. 35.

¹¹ Kada je reč o vojsci, insistiramo da je argumentacija koja pokušava da napravi razliku između dobrovoljačke, profesionalne i regrutne ili nacionalne vojske obmana, apsurdna ucena. Ako ukinete vojnu obavezu, opet vam

sistem. Sa stanovišta kapitala, učitelji i profesori su beskorisna bića, koja će ovaj pokušati da eliminiše u korist programiranih predavanja i mašina za podučavanje. (Na potpuno isti način kapital nastoji da eliminiše i birokratiju, zato što ona ometa protok informacija, koji je glavni oslonac mobilnosti kapitala.) Zato je ironija to što mnogi ljudi koji se zalažu za nužnost života lako prihvataju rešenja koja podučavanje prepuštaju mašinama i tako eliminišu ljudski život. Uopšteno bi se moglo reći da svi oni koji podržavaju „modernizaciju“ zapravo prizivaju sopstvenu propast kao individua sa određenim ulogama u ovom društvu; oni traže sopstveno lišavanje. Ali, čak i oni koji propovedaju o potrebi za povratkom u rigidnu i autoritarnu klimu koja je vladala pre 1968. neće proći ništa bolje, zato što će, ako im planovi uspeju, opet zavisti od kapitala, tako da kapital, ovako ili onako, s levicom ili s desnicom, podjednako profitira.

Kapital nameće svoj despotizam ljudskim bićima preko predmeta i stvari usađenih u nove oblike bića koji odgovaraju njegovim novim zahtevima. To podrazumeva svet stvari koje se nalaze u brzom kretanju, u stalnoj transformaciji i diferencijaciji (proces koji očigledno ima veze sa opštim osećanjem besmisla). Ova dinamika neizbežno dolazi u sukob sa tradicionalnim društvenim odnosima i ranijim načinom života, uključujući i ranije oblike mišljenja. Stvari su te koje igraju ulogu pravih subjekata. One nameću svoj ritam i čine sve što je potrebno da ljudi ostanu podređeni zahtevima njihovog kretanja. Pošto su predmeti i stvari uključeni u kretanje kapitala, uvek postoji mogućnost da ova narastajuća tenzija izazove pobunu protiv samog kapitala. Ali, kapital je u stanju da čak i pobunu iskoristi kao osnov za stvaranje profita i jačanje svojih pozicija, kao što se to pokazalo početkom ovog veka. Pobuna proletarijata, ograničena na krug fabrike i pitanje upravljanja proizvodnjom, zapravo je pomogla kapitalu da pređe sa formalne na stvarnu dominaciju. Krajnji rezultat je bila eliminacija društvenih slojeva koji više nisu bili neophodni za napredovanje kapitala, trijumf pune zaposlenosti, napuštanje *laissez-faire* liberalizma, itd.

Time ne sugeriramo da revolucija treba da izbije indirektno iz ovog konflikta, niti da će njeni podstrekači biti muškarci i žene koji su po pravilu vrlo konzervativni. Stvar je u sledećem: kapital mora da dominira nad svim ljudskim bićima; da bi u tome uspeo, on ne može da dozvoli da njegovo napredovanje zavisi od podrške starih društvenih slojeva, koji tako dolaze pod udar. Franz Borkenau je vrlo precizno opisao ovaj trend:

„U drastičnom kontrastu s ranijim revolucijama stoji jedna nova činjenica. Sve do skora kontrarevolucija je uglavnom zavisila od podrške reakcionarnih snaga koje su tehnički i intelektualno bile inferiorne u odnosu na snage revolucije. To se promenilo s napredovanjem fašizma. Danas svaka revolucija mora da računa na napad najmodernije, najefikasnije i najbrutalnije mašinerije koja je ikada postojala. To znači da je epoha revolucija koje su mogle da se razvijaju slobodno, u skladu sa sopstvenim zakonima, zauvek prošla.“¹²

ostaju profesionalna vojska, pretorijanska garda, i mogućnost povratka fašizma. (Neke levičarske grupe su za vreme agitacije iz 1973. „intervenisale“ tako što su zahtevale demokratsku i narodnu kontrolu nacionalne vojske; pri. Prev. engleskog izdanja.) U praksi, sadašnji francuski sistem je mešavina: to je profesionalna vojska, koja obrazuje i obučava regrute, koji zatim odlaze u nacionalnu vojsku. A odakle dolazi ta nacionalna vojska, koju je Žores (Jaurès, lider francuskih socijalista) toliko hvalio? Iz *union sacrée* iz 1914, iz svete klanice, koja se slavi i dan danas. Postoji knjiga pod naslovom *l'Armée Nouvelle* (10/ 18) koja pokazuje do koje mere „fašizam“ nije morao da izmišlja neku svežu teoriju u toj oblasti, pošto da je socijaldemokratska Internacionala već razvila jednu. Žores je hteo da izmiri vojsku i naciju (upravo ono što je Hitler želeo i uspeo da postigne). Izmirenje je ostvareno 1914, kada su hrabri Francuzi veselo krenuli u klanicu. Da li se to uopšte razlikuje od Žoresovog kulta *la patrie* (otadžbine)? „Ona je ukorenjena u same temelje ljudskog života i čak, da tako kažemo, u ljudsku psihologiju.“ (*l'Armée Nouvelle*, str. 268) U Nemačkoj, u približno isto vreme, Bebel (August Bebel, jedan od osnivača Socijaldemokratske partije Nemačke) je razmišljao na sličan način.

Treba uvek da imamo u vidu da je kapital, kao stalno prevazilaženje tradicionalnih životnih obrazaca, i sam revolucija. To bi trebalo da nas navede da preispitamo prirodu revolucije i da shvatimo da je kapital, kao sila koja mora stalno da prevazilazi ograničenja postojećeg poretka, u stanju da preuzme kontrolu nad snagama koje se bune protiv društva nad kojim je on već uspostavio dominaciju.¹² Ta vizija i svest nikada nisu bili od tako vitalnog značaja: *svaka delimična pobuna je podstrek za dalje napredovanje kapitala.* Ali, pripitomljavanje je lišilo ljude sposobnosti da teoretski sagledaju svoj položaj i da stvarnost vide kao rezultat istorijskog procesa. Na sličan način, teorijska misao nikada nije mogla da uhvati koren u materijalnom razvoju naše planete, niti u nama kao vrsti, zbog rascepa između tela i duha, kao i zbog stare podele na fizički i intelektualni rad (koju automatizovani sistemi danas prevazilaze u korist kapitala).

Na revoluciju više ne možemo da gledamo kao na uništenje svega što je staro i konzervativno, *jer je kapital to već ostvario.* Revolucija će pre biti povratak nečemu (revolucija u matematičkom značenju te reči), povratak zajednici, iako ne i bilo kom ranijem obliku zajednice. Revolucija će značiti uništenje svega što je „najmodernije“ i „najprogresivnije“ – naime, *nauka je kapital.* U drugim svojim manifestacijama, revolucija će obuhvatiti sve one aspekte i svojstva života koji još uvek uspevaju da *afirmišu ljudski faktor.* U pokušaju da sagledamo šta bi sve ovaj pokret trebalo da znači, ne možemo da se oslanjamo na stare dualizme i manihejske kategorije. (Reč je o istoj težnji koja je ranije sprečavala izdvajanje vrednosti u autonomnu sferu.) Ako trijumf komunizma treba da dovede do stvaranja čovečanstva, onda je potrebno da to stvaranje uopšte bude moguće; drugim rečima, onda je reč o žudnji koja je prisutna sve vreme, tokom svih ovih vekova. A opet, ništa neće ići samo od sebe, ništa nije izvesno, lišeno sumnji. Naprotiv: toj sumnji u pogledu toga šta je uopšte ljudsko, treba dati sav legitimitet, posebno nakon iskustava sa kolonijalizmom i nacizmom, a zatim i sa drugim talasom kolonijalizma (strahoviti masakri koje su počinili Britanci u Keniji, Francuzi u Alžiru, Amerikanci u Vijetnamu) i uz svakodnevno suočavanje s brutalnim, duboko ukorenjenim i nesputanim nasiljem koje hara svuda. Zaista, da li je moguće da je čovečanstvo suviše izgubljeno i utopljeno u svoje lutanje kroz pakao da bi moglo da se spasi?

5. Pitanje nasilja

Pokret koji se razvio među gimnazijalcima (Pariz, proleće 1973) bio je potvrda komunističke revolucije u njenoj ljudskoj dimenziji. Učenici su odgovorili na pitanje nasilja (iako možda ne u njegovom punom rasponu) kroz svoje odbacivanje vojske, služenja vojnog roka i opšteg prava na ubijanje. Za razliku od njih, neke grupe s leve i krajnje leve, ali ne i anarhisti, propovedaju kako je nužno naučiti se ubijanju, zato što misle da smrt mogu „okrenuti“ protiv kapitala. Ali, niko od njih (a to naročito važi za one najekstremnije elemente) nije se nikada zamislio nad činjenicom da na taj način nameću nužnost ubijanja ljudskih bića, radi ostvarenja revolucije. Kako se revolucija može slaviti kundakom puške? Prihvatiti vojnu organizaciju iz nekog razloga, ma kojeg, znači jačati strukture tlačenja na svim nivoima. Svako zalaganje u tom pravcu služi samo nametanju represivne svesti, po

¹² Navedeno u Noam Chomsky, *American Power and the New Mandarins* (Pelican, 1969), str. 247.

¹³ Azijatski oblik proizvodnje je prošao kroz veliki broj veoma opsežnih ustanaka, koji su ga praktično regenerisali. Prema mnogim istoričarima, neke pobune je inicirala sama država. Maova velika Kulturna revolucija bila je repriza takvih pobuna. Te činjenice potvrđuju tezu koju smo izneli mnogo puta, o konvergenciji između azijskog oblika proizvodnje, u kojem klase nikada ne postaju autonomne, i onog kapitalističkog, u kojem su klase apsorbovane.

kojoj se želja za neubijanjem mora potisnuti, zato što bi ubijanje moglo biti neophodno u nekom trenutku u budućnosti (pri čemu se neki tome zaista raduju unapred). Represivna svest me prisiljava da odbacim svoju ljudskost pod izgovorom da ću se jednog dana, određenog nekom teoretskom nužnošću, konačno preobraziti u ljudsko biće.

„Oni (razne levičarske i ekstremne levičarske struje) nastoje da spreče susret između 'buržoaske' želje za ukidanjem vojne službe i liberterskog pacifizma, koji naglašava svesno odbijanje, nešto što je uvek, u manjoj ili većoj meri, prisutno među mladima.“ (T. Pfitsner, *Le Monde*, 27. III 1973.)

U današnjem društvu, nasilje je životna činjenica; pitanje je kako se samo nasilje može uništiti. Kaže se kako revolucija oslobađa nasilje, ali da se ono mora kontrolisati i usmeravati; ne može se dopustiti da ono deluje naslepo i, što je još važnije, njegovo uzdizanje i proširivanje polja delovanja. Takve izjave možda zvuče razumno, ali nisu od naročite pomoći, osim ako preciznije ne razmotrimo pravu prirodu nasilja, koja je pre svega određena svojim predmetom: tako se nasilje protiv kapitalističkog sistema veliča i ohrabruje, ali ne i nasilje nad ljudima. Ali, kapitalistički sistem predstavljaju ljudi, koji i sami posežu za nasiljem. To je tačka u kojoj pitanje granice nasilja postaje važno; ako se to pitanje ne postavi, to je znak da i dalje živimo prema smernicama kapitala. Ako pođemo od toga da se despotizam kapitala održava kroz opšte nasilje nad ljudima, to onda znači da se takva dominacija nad ljudima može postići samo ako se oni prethodno okrenu jedni protiv drugih, tako što će im se dodeliti različite uloge. Kada izbije sukob, svaka strana predstavlja onu drugu kao neljudsku (kao što su Amerikanci gledali na Vijetnamce). Ako neka ljudska bića treba uništiti, onda ih prvo treba lišiti ljudskosti. I ako u revolucionarnoj borbi ljudi izaberu takav pristup, zar tako samo ne oponašaju metode kojima se služi kapital i ne daju svoj doprinos uništavanju ljudskih bića?

Zato se možemo upitati u šta se to levičari upuštaju kada teoretišu o uništenju vladajuće klase (umesto onoga što je podržava) ili pandura („samo je mrtav pandur dobar pandur“)? Možemo napraviti jednačinu $CRS = SS$,¹⁴ na nivou parole, ali to ne opravdava ubijanje umešanih ljudi i to iz dva razloga. Prvo, na taj način se vrlo efikasno ukida mogućnost podrivanja policijskih snaga. Kada policajci osete da su svedeni na podljudski nivo, i oni stupaju u neku vrstu revolta protiv mladih ljudi, da bi potvrdili ljudskost koja im je osporena, tako da pri tom ne igraju samo ulogu mašina za ubijanje i represiju. Drugo, svaki policajac iz jedinica za razbijanje demonstracija, kao i svaki drugi pandur, i dalje je osoba. Svako je osoba kojoj je dodeljena neka izričita uloga. Opasno je svu ljudskost pripisati samo jednoj strani društvene celine, a svu neljudskost drugoj. Ovde nije reč o propovedanju nenasilja,¹⁵ već o tome da se precizno odredi koje je nasilje nužno i u koju svrhu.

U tom smislu, sledeće tačke bi trebalo da pojašne to stanovište: prvo, svi stereotipi i funkcije moraju se razotkriti kao ono što zaista jesu – kao uloge koje nameće kapital; drugo, moramo odbaciti teoriju po kojoj sve pojedince koji brane kapital treba prosto uništiti; treće, ne možemo praviti izuzetke na osnovu toga što neki ljudi nisu slobodni, da je „sistem“ taj koji proizvodi i pandure i revolucionare. Kada bi to bilo tačno, logičan zaključak bi bio ili stav nenasilja ili situacija u kojoj se ljudska bića svode na automate, što bi onda opravdalo svaki oblik nasilja nad njima. Ako se nekim ljudima već na samom početku ospori svaka mogućnost za sticanje ljudskosti, kako se onda od njih može očekivati da se jednog dana pojave kao prava ljudska bića? Prema tome, s njima se treba suočiti kao

¹⁴ CRS, Compagnies Républicaines de Sécurité: policijske jedinice za razbijanje demonstracija. (Prim. prev.)

¹⁵ Nenasilje je samo po sebi podmukli, licemerni oblik nasilja, znak nesposobnosti nekih ljudi da istupe u svoje ime, kao ljudska bića.

s ljudskim bićima. Iako većina ljudi danas razmišlja u okvirima radikalnog rešenja koje nudi klasno društvo – što znači, potisni svoje protivnike – revolucija će se ipak nametnuti u skladu sa svojom pravom prirodom, to jest, kao ljudska. Kada dođe do sukoba, što je neminovno, ne bi trebalo nastojati da se razni pojedinci koji brane kapital svedu na „zverske“ ili mehaničke protivnike; oni se moraju staviti u kontekst svoje ljudskosti, zato što su i oni svesni da su njen deo i zato potencijalno u stanju da je ponovo otkriju. U tom pogledu, sukob poprima duhovnu i etičku dimenziju. Predstave kojima neka osoba opravdava svoju odbranu kapitala moraju se demistifikovati; ljudi koji se nalaze u takvoj situaciji moraju postati svesni kontradikcija i početi da sumnjaju.

Iz tog ugla treba sagledati i terorizam. Nije dovoljno osuditi ga kao nešto štetno. Oni koji posežu za terorizmom kapituliraju pred vlašću kapitala. Terorizam nije samo stvar uništavanja nekih ljudi: on se poziva na smrt da bi podstakao hipotetičku pobunu. Tu njegovu stranu treba primetiti, bez osude ili odobravanja, ali on se mora odbaciti kao oblik delovanja.

Terorizam podrazumeva postojanje neprelaznog i neuništivog „zida“ (između ljudi). Terorizam je već priznao poraz, što svi noviji primeri dovoljno dobro potvrđuju.

Moramo shvatiti da pogubna dominacija kapitala pogađa sve ljude, bez izuzetka. Neke posebne grupe ne mogu se smatrati „izabranim“, pošteđenim i neobeležnim despotizmom kapitala. Revolucionarna borba je ljudska borba i ona svakoj osobi mora priznati pravo na ljudskost. Usred sukoba s reketaškim frakcijama, „kapitalistima“, policajcima, itd., svako od nas mora posegnuti za nasiljem da bi, kako *u sebi*, tako i izvan sebe, odbacio pripitomljavanje koje diktira kapital i sva njegova laka, umirujuća „objašnjenja“.

6. Teren borbe

Ništa od svega ovoga neće dobiti svoj puni smisao, ako uporedo ne budu odbačeni svi prevazidjeni oblici borbe. Maj 1968, ali, u još većoj meri, i pobuna gimnazijalaca iz 1973, jasno su pokazali da zadržavanje na starim oblicima borbe vodi u siguran poraz. Do sada smo bezbroj puta mogli da se uverimo da demonstracije, marševi i ulični spektakli ne postižu ništa. Mahanje zastavama, lepljenje plakata, deljenje letaka, napadi na policiju – sve te aktivnosti su deo rituala u kojem policija uvek igra ulogu nepobedivog protivnika. Zato treba analizirati metodologiju borbe, zato što u svom sadašnjem obliku ona predstavlja prepreku za razvijanje novih oblika akcije. A da bi to imalo efekta, treba odbaciti stari teren borbe – radna mesta i ulicu. Sve dok se revolucionarna borba ne odvija na *svom terenu* već na terenu kapitala, neće doći do bilo kakvog značajnog pomaka, do kvalitativnog revolucionarnog skoka. To je ono na šta treba da se usredsredimo; to je pitanje s kojim moramo da se suočimo odmah, ukoliko ne želimo da revolucija stagnira i uništi samu sebe, napravi uzmak zbog kojeg će biti potrebne godine oporavka. *Napuštanje starih centara borbe zahteva istovremeno stvaranje novih oblika života*. Kakva korist od okupiranja fabrika – poput fabrike automobila, na primer – čija proizvodnja ionako mora da bude obustavljena? Stari poklič je bio: „Okupirajmo fabrike i sami upravljajmo njima!“ Tako bi zatočnici sistema trebalo da preuzmu zatvore i da sami upravljaju svojim zatočeništvom. Novi društveni oblik ne može da se temelji na ostacima starog; vrlo su retki primeri civilizacija koje su se nadograđivale jedna na drugu. Buržoazija je pobedila jer je stupila u borbu na svom terenu, u gradovima. Ali, u sadašnjoj situaciji, to može da važi samo do pojave komunizma, *koji nije ni novi oblik društva, niti novi oblik proizvodnje*. Čovečanstvo danas ne može da krene u borbu protiv kapitala ni u gradovima, niti na selu,¹⁶ već izvan njih: odatle potreba za

komunističkim oblicima života, koji će zaista biti suprotni kapitalu i predstavljati uporišta revolucije. Od izbijanja pobune 1968. kapital je stalno morao da uvažava činjenicu da je revolucija uspjela da se nametne kao vitalni imperativ, kao nužnost. Zato je i kontrarevolucija morala da se prilagođava (ne gubimo iz vida da ona postoji samo u odnosu na revoluciju). Ali, bez obzira na sve te pokušaje, kapital neće uspeti da zaustavi napredovanje svojih neprijatelja, jer će revolucija uspeti da se pojavi kao stvarna i samim tim – iracionalna. Ta iracionalnost je njena suštinska karakteristika. Sve što je sa stanovišta postojećeg poretka racionalno može se lako apsorbovati i falsifikovati. Ako revolucija deluje na istom terenu kao i njeni protivnici, biće zaustavljena. Posle toga, nema ustajanja; biće osujećena u svojoj najstrasnijoj žudnji, a to je da ostvari sopstveni projekat i to na sopstvenom terenu.

Cilj revolucije mora da bude ljudska zajednica. Revolucionarni pokret zato mora i sam da odražava istu svrhu i nameru. Metode koje nam nudi klasno društvo samo nas udaljavaju od tog cilja; te metode su suštinski nehumane i samim tim se ne mogu koristiti. Zato je apsurdno težiti prodoru u institucije sistema, da bi se one zatim iskoristile u interesu revolucionarnog pokreta. Oni koji to tvrde, žrtve su mistifikacije po kojoj istorijski projekat neminovno ide ka svojoj istini i ka svome kraju, koji je ujedno i kraj epohe kapitala. Tu mistifikaciju, koja ljudska bića vidi kao nebitna, sporedna i beskorisna, pošto sav značaj pridaje institucijama, treba potpuno razotkriti. U kapitalističkom sistemu ljudi su zaista postali suvišni; ali, u meri u kojoj je čovečanstvu, još od najranijih početaka vrste, uspjelo da zadrži svoj ljudski integritet, može se reći da ljudska bića još uvek nisu uništena, sve dok *ideja pobune* živi ili dok je očigledno da mladi ljudi još nisu imobilisani pripitomljavanjem. Sve je još uvek moguće. U svakom slučaju, sama borba oživljava ljudsku suštinu očuvanu u svakom pojedincu; borba nas izvlači iz klopke opažanja drugih samo u njihovoj postvarenoj spoljašnjosti. Čak i u slučaju pojedinaca koji su dostigli visok stepen postvarenja i pretvorili se u organske automate kapitala, još uvek postoji mogućnost da se cela konstrukcija raspadne. Možda bi bilo dobro da prihvatimo jedan Marksov savet: nije dovoljno da lanci postanu vidljivi; oni moraju da postanu sramni. *Svaki pojedinac mora da prođe kroz krizu.* U sukobima s policijom cilj ne treba da bude samo uklanjanje jedne represivne sile koja se isprečila na našem putu ka komunizmu već eliminacija sistema kojem ti pojedinci služe, tako što će se u njima podstaći buđenje ljudske suštine.

Do toga nikada neće doći ako nastavimo da se služimo starim metodama direktne konfrontacije; potrebni su nam novi pristupi; na primer, izlaganje svih institucija krajnjem preziru i podsmehu,¹⁶ koji će ih izolovati i ostaviti da se bave samima sobom. U stvari, apsurdno je teoretisati i izvlačiti uopštene zaključke. Ali, jedno je sigurno: neki od tih pristupa već su se pokazali delotvornim, to bi mogli da budu opet, ali moramo da izmislimo i druge oblike akcije. Suština je u tome da shvatimo da se teren i metode borbe moraju promeniti; ta nužnost se ponekad shvatala na ograničen ili na negativan način, kao u

¹⁶ Stara opozicija između sela i grada više ne postoji. Kapitalizam je urbanizovao planetu; priroda je mineralizovana (pretvorena u nešto neorgansko). Dana smo svedoci novih sukoba između urbanih centara i onih delova ruralnog sektora u kojima još opstaje mali broj seljaka. Urbani centri traže sve više vode, što nalaže izgradnju brojnih rezervoara na udaljenosti od pedeset ili čak sto kilometara od grada. To vodi ka uništenju kvalitetnog poljoprivrednog zemljišta, kao i zemlje za lov i ribolov; ta ishod ima i da se seljaci lišavaju vode, pošto se svi izvori koriste za punjenje rezervoara i kanala. Taj sukob neku osobu može pogoditi iz dva ugla, ako živi u gradu i poseduje „vikendicu“. Danas vidimo da taj problem seže mnogo dalje od pitanja tradicionalnog seljaštva; on sada obuhvata globalni odnos ljudi s prirodnim svetom, kao i preispitivanje njihovog realnog oblika postojanja.

¹⁷ Tako bi trebalo gledati i na gest onih američkih psihijatara koji su se dobrovoljno prijavili za tretman psihijatrijskih klinika, da bi pokazali kako nema tog sistema znanja koji bi mogao da definiše ludilo. (Možemo dodati da je proizvodnja stvarnog ludila neophodna za postojanje kapitala.)

slučaju onih ljudi koji su napustili sve i krenuli niz cestu, pokazujući tako želju da izađu iz začaranog kruga borbi koje se vode u svakodnevici ovog sveta.

Levičari istrajavaju na dobro poznatoj taktici provokacija-represija-subverzija, za koju i dalje tvrde da će dovesti do revolucije u tačno određenom trenutku. Ali, to shvatanje revolucije je apsolutno neprihvatljivo jer podrazumeva žrtvovanje nekih ljudi zato da bi se mobilisali ostali. Komunističkoj revoluciji nisu potrebni mučenici, jer ona nikome ne ispostavlja svoje zahteve. Mučenik je mamac koji privlači sledbenike. Kakva korist od revolucije koja kao mamac koristi smrt?¹⁸ Ali, uvek će se naći neko ko će umreti u pravom trenutku, dok će neko drugi pronositi njegov leš s namerom da privuče revolucionarne muve.

Komunistička revolucija je trijumf života i zato ne može da na bilo koji način slavi smrt ili da pokušava da je iskoristi. Tako bi se samo vratila na teren klasnog društva. Tu su i oni koji porede ili koji bi da zamene one koji su „pali za revoluciju“ sa onima koji su umrli služeći kapitalu; ali, u oba slučaja reč je istom lešinarskom karnevalu!

Sve do sada o revoluciji se nije govorilo kao o nečemu što ima raspon nužne i prirodne pojave, i to je imalo ozbiljne posledice. Izgledalo je da revolucija uvek zavisi isključivo od ove ili one grupe koja zrači istinskom svešću. Danas se suočavamo sa sledećim alternativama: ili stvarna revolucija, proces koji obuhvata sve, od stvaranja revolucionara do uništenja kapitalističkog oblika proizvodnje; ili uništenje ljudske vrste, na ovaj ili onaj način. Drugih mogućnosti nema. Kada revolucija počne neće biti potrebe da se opravdava ono što se događa; pre će biti potrebna snaga da se izbegnu zloupotrebe i ispadi. Ali, to će biti moguće samo ako pojedinci, muškarci i žene, *pre* revolucionarne eksplozije, počnu da se ponašaju kao *autonoma* ljudska bića: pošto im nisu potrebne nikakve vođe, biće u stanju da sami vode svoju pobunu.

Očigledno je da u sadašnjim uslovima ljudi ne mogu da odu daleko u tom pravcu; ali jedini način da se ta težnja najpotpunije ostvari jeste odbacivanje tog kanibalističkog pristupa koji revoluciju svodi na izmirivanje računa, na fizičko istrebljenje jedne klase ili grupe ljudi od strane druge. Ako je komunizam zaista težnja ljudi *kao vrste*, onda nema potrebe da se poseže za takvim metodama.

Uopšteno govoreći, većina revolucionara sumnja da će do revolucije ikada doći, ali da bi sebe ubedili da ipak hoće, to očekivanje moraju nekako opravdati. To ih uglavnom osuđuje na čekanje, ali to samo prikriva činjenicu da im većina vremenskih znakova revolucije izmiče. Da bi odagnali sumnje, pribegavaju verbalnom nasilju (opet zamena), često u formi očajničkog i zadržtog prozelitizma. To samoubedivanje se odvija na sledeći način: čim uspeju da mobilišu nekoliko sledbenika, to se tumači kao dokaz da je nastupio pravi trenutak, što znači da nivo agitacije treba još više pojačati, i tako u nedogled. Prema tom obrascu, revolucija je stvar agitacije koja treba da sa strane nametne određenu svest. Oni nikako ne shvataju da će se revolucija ostvariti onog časa kada više ne bude nikog ko branio stari poredak; revolucija pobeđuje zato više nema protivnika. Stvar je u tome što će nakon toga sve biti drugačije, što je tačka u kojoj pitanje nasilja ponovo postaje relevantno. *Potreba za komunizmom je potreba svih ljudi*. Tokom revolucionarnog previranja to će postati očigledno, na manje ili više konfuzan način. *To ne znači da će se ljudi preko noći otarasiti starudije prethodnog društva, već da će oni koji će izvesti revoluciju doći i s leva i s desna*. Uništenje nadgradnje kapitalističkog sistema i zaustavljanje globalnog procesa proizvodnje neće odmah ukinuti pretpostavke kapitala; to znači da se stari odnosi i oblici ponašanja mogu ponovo javiti; naime, izgleda da svaki put kada se nađu pred novim mogućnostima,

¹⁸ Smrt je postala suštinski element u ljudskom sticanju samosvesti, ali ta samosvest se prenosi samo uz najveće teškoće. Prelaz sa spoljašnjeg na unutrašnje je suviše mukotrpan, ali, srećom, tu su neke olakšice i prečice.

ljudi teže da ih zaogrnu u stare oblike i prilagode okolnostima. Komunistička revolucija se sigurno neće razvijati na isti način kao prethodne revolucije, ali ako njen raspon budu ograničen, u ma kojoj meri, on će ipak biti deo postrevolucionarnog kretanja. To kretanje će nastojati da razvije nove dimenzije ljudske zajednice, da reafirmiše i ojača ono što se pojavilo tokom revolucije. U tom periodu najvećih previranja i teškoća, stare institucionalne forme mogu ponovo da se pojave, a neki elementi mogu da pokušaju da na prikriven način povrate svoje privilegije ili da insistiraju na rešenjima koja će ići samo njima u korist. Drugi mogu poželeti da opet uvedu samoupravljanje. To su oni koji još nisu shvatili da *komunizam nije oblik proizvodnje, već novi oblik postojanja*.

Biće to i period u kojem će stara praksa etiketiranja, tako svojstvena svim političkim reketašima, morati da bude ukinuta jednom za svagda. Znamo da se novo može pojaviti i pod starim ogrtačem; bila bi velika greška kada bi se neke mogućnosti odbacile samo zbog te površne sličnosti s prošlošću. Na postrevolucionarni proces ne treba gledati kao apoteozu trenutnog izmirenja, kada će nekim čudom svo nasilje prošlosti nestati samo od sebe. Ako pođemo od toga da se novi oblik bića može razviti samo kroz delotvornu borbu, onda pitanje postaju modaliteti te borbe. Svaki oblik sektaškog i inkvizitorskog duha je koban po revoluciju – što je samo još jedan razlog zašto klasična diktatura ne dolazi u obzir, pošto bi to značilo restauraciju oblika svojstvenih klasnom društvu. Prelazni period se može prevazići samo kroz najrazličitije oblike izražavanja slobode raznolikih ljudskih bića. To je pritisak koji bi komunizam trebalo da stvori. To je pritisak koji će ogromnoj većini ljudi omogućiti da uklone sve prepreke na putu stvaranja ljudske zajednice. Upravo takvu afirmaciju života je Marks imao na umu kada je pisao da „ako pretpostavimo da čovek treba da bude čovek, a njegov odnos prema svetu ljudski odnos, onda ljubav može da se razmeni samo za ljubav, poverenje za poverenje . . .“ Do nasilnih sukoba može doći samo izuzetno.

Oni koji i dalje smatraju da je diktatura neophodna, već su u sebi priznali da se ljudsko društvo nikada neće pokrenuti u pravcu komunizma. Treba proći dugačak, bolan i težak put dok se ne odbace sve mistifikacije, dok se ne shvati da lutajuće čovečanstvo ide ka sopstvenom uništenju, najvećim delom zbog toga što je svoju sudbinu prepustilo monstruoznom i autonomizovanom sistemu kapitala.¹⁹ Muškarci i žene će morati da prepoznaju sebe kao odlučujuće činioce, koji nisu dužni da se odreknu svojih moći u korist mašine, da prestano otuđuju svoje biće u pogrešnom uverenju da je to jedini put ka sreći.

¹⁹ Proces opisan kao „protetika“ u knjizi *Apocalisse e Rivoluzione* (Giorgio Cesarano i Gianni Collu, Edizioni Dedalo, Bari, 1973). Knjiga se preporučuje kao „manifest biološke revolucije“ i nikakav rezime ne može da predstavi svo bogatstvo njenih ideja. (Autori se bave i pitanjem predstavljanja i simbolizma u društvenim odnosima. Videti napomenu 6.) Slede dva odlomka koji pružaju delimičan uvid u njihove stavove: „Progresivni mislioci koji su napisali izveštaj MIT (*Man's Impact on the Global Environment*; Uticaj čoveka na globalno okruženje, 1972), kao i predlozi koje je izneo Manšolt (Mansholt), ukazuju da kapital ne može preživeti ako stalno ne povećava obim robne proizvodnje (osnovu svog procesa valorizacije). Ali, njihova greška je u tome što robu vide samo kao stvar. Nije važno da li roba ima oblik stvari ili 'osobe'. Da bi kapital nastavio sa svojim rastom, on zahteva samo sledeće: da unutar procesa cirkulacije mora postojati trenutak u kojem roba, ma koje vrste, dobija zadatak da se razmeni za A, da bi se zatim zamenilo sa A. U teoriji je to savršeno moguće, s obzirom da je kapital, umesto da investira samo u projekte proizvodnje predmeta, posvećen projektima stvaranja korporativnih ljudi ('socijalnih usluga', 'personalnih usluga'). (str. 82) „Fikcija dostiže vrhunac povezanosti kada uspe da se predstavi kao organizacija privida, koja je potpuno nerealna: ona konačno može da se odvoji od konkretnog, do te mere da potpuno nestaje. (Zato je fikcija suština svih religija.) Ljudska vrsta će moći da se konačno oslobodi od protetike, kao i od fikcije i religije, tek kada *jasno prepozna sebe* kao subjektivitet koji deluje kao nerazlučivi deo organskog kretanja prirode, u njenom globalnom procesu. Biološka revolucija se sastoji u tome da se jednom za svagda preokrene odnos svojstven celoj praistoriji (to jest, celom periodu pre komunističke revolucije), u kojem je fizičko postojanje vrste podređeno ulozi društvenog mehanizma; to je oslobađanje organskog subjektiviteta, obuzdavanje mašine, jednom za svagda i u ma kojem njenom obliku.“ (str. 153)

Kada se jednom dođe do te tačke, sve je gotovo; nema više povratka na staro. Celo zdanje kapitala srušiće se kao kula od karata. Ljudi čiji je duh oslobođen logike i predstava kapitala konačno će moći da prepoznaju sebe i svoje bližnje. Stvaranje ljudske zajednice više se neće moći zaustaviti.

Ideologija, nauka, umetnost i ostalo, kroz celu mrežu institucija i organizacija, zajedno podupiru uverenje da je ljudsko biće nebitno i nemoćno da deluje.²⁰ I više od toga, ceo taj sistem širi iluziju da smo do ove tačke društvene evolucije došli zato što smo prethodno prihvatili i razvili tehnologiju i da prosto nije moglo biti drugačije. Tehnologiju okružuje aura fatalizma: ako je ne prihvatimo, ne možemo da napredujemo. Ako je prihvatimo, ostaje nam da samo ispravljamo neke njene nedostatke, ali ne možemo umaći delovanju mašine, koja je samo ovo društvo. Zamka se zatvara, ljudi postaju pasivni, a odlučujući faktor postaje predstava kapitala – *predstava po kojoj je kapital jedini racionalni, društveni proces, što utire put osećanju koje sistem više ne može da doživi kao represivan*. Da bi objasnio sve negativne aspekte, kapital se prosto poziva na kategorije koje se nalaze „izvan samog kapitala“.

Stara navika duha koja je dopuštala da ljudska inteligencija postane domaćin za parazitske predstave kapitala mora se odbaciti. Mentalitet i ponašanje sluge (čiji je gospodar kapital) moraju se iskoreniti. Ta potreba je danas utoliko hitnija što stara dijalektika gospodara i roba nestaje u procesu u kojem čak i rob – ljudsko biće – postaje suvišan.

7. Globalna perspektiva

Borba protiv pripitomljavanja mora se shvatiti na svetskom nivou, na kojem se takođe pojavljuju neke važne nove snage. Apriorna univerzalnost kapitalističkog sistema može se demistifikovati tek kada se ozbiljno preispita nelinearna šema ljudske evolucije, kao i ideja da je kapitalistički oblik proizvodnje bio progresivan u svim zemljama.

Te zemlje, koje se prema prorocima rasta i sa stanovišta „ekonomskog uzleta“ smatraju nerazvijenim ili na putu razvoja, zapravo su zemlje u kojima kapitalistički oblik proizvodnje nije uspeo da se uspostavi. U Aziji, Južnoj Americi i Africi milioni ljudi još uvek nisu u potpunosti podlegli despotizmu kapitala. Njihov otpor je obično negativan, u smislu da ne uspevaju da uspostave drugačiju zajednicu. Zato je od suštinske važnosti održati svetsku mrežu ljudske debate, koju samo komunistička revolucija može preobraziti u pokret za uspostavljanje nove zajednice. Šta više, u revolucionarnoj eksploziji ta mreža ili okosnica imaće odlučujući uticaj u aktivnostima na uništenju kapitala.

U takozvanim nerazvijenim zemljama, omladina se pobunila (Cejlon, Madagaskar 1972, nešto slabije u Senegal, Tunisu Zairu, itd.) i na poseban način izrazila istu potrebu i nužnost koje se osećaju i na Zapadu. Tokom više od deset godina, pobune mladih su pokazale da je njihova suštinska crta odbijanje pripitomljavanja. Bez namere da predviđamo neki izvestan ishod, važno je da u tome prepoznamo neku vrstu perspektive. Maja 1968. još jednom smo se vratili na Bordigino predviđanje obnavljanja revolucionarnog pokreta oko 1968. i izbivanja revolucije u periodu 1975–1980. Toj „prognozi“ ostajemo privrženi. Novija društveno-politička i ekonomska zbivanja to potvrđuju, a do istog zaključka su došli i drugi autori. Kapitalistički oblik proizvodnje se našao u krizi koja ga potresa od vrha do dna. To nije kriza kao ona iz 1929, iako se neki aspekti te krize mogu ponovo pojaviti; ipak, reč je o krizi usled dubokog preobražaja. Kapital se mora restrukturirati da bi bio u stanju da uspori

²⁰ Ovde ne mislimo na ljudsko biće kao na individuu koja postoji u određenom istorijskom periodu već kao na nepromenljivu konstantu.

destruktivne posledice svog globalnog proizvodnog procesa. Cela debata oko rasta veoma jasno pokazuje da je ta zabrinutost stvarna. Eksperti misle da mogu prosto skrenuti pažnju na kretanje kapitala i objaviti kako se ovaj mora opustiti, usporiti. Ali, kapital se, sa svoje strane, može osloboditi ljudskog otpora samo ako svoju dominaciju nad njima usavrši na još višem nivou. To je dominacija koja obuhvata ceo horizont našeg postojanja, ali mladi ljudi ustaju protiv nje, u širokom pokretu, pri čemu sve veći broj starijih ljudi počinje da ih shvata i podržava u tome.

Revolucionarni preporod se oseća svuda, osim u jednoj velikoj zemlji, Sovjetskom Savezu, koji lako može završiti u ulozi kočničara i dovesti do velikog zastoja revolucije (u tom slučaju, naša prethodna prognoza ostaće u limbu pustih želja). Ali, zbivanja u Čehoslovačkoj i Poljskoj, kao i neprekidno jačanje despotizma u Sovjetskoj republici, ukazuju (iako negativno) da subverzija, od koje do nas dopiru samo slabi odjeci, tamo ipak ne izostaje. Represija u SSSR mora biti još nasilnija da bi se sprečio opšti ustanak. S druge strane, proces destalinizacije mogao bi imati istu ulogu (imajući u vidu sve značajne istorijske razlike) kao i pobuna plemića („dekabrista“) 1825, koja je utrla put pobuni inteligencije i kasnije dala podstrek narodnom pokretu. To nas navodi da se upitamo da li u ovom trenutku subverzija tamo može ići mnogo dalje od demokratske opozicije, koju je izrazio disidentski akademik Saharov. Moraju se imati u vidu i neke druge istorijske konstante: na primer, opšta revolucionarna akcija se u svom najradikalnijem obliku pojavila u Francuskoj i Rusiji, iako je zapravo potekla u drugim zemljama. Francuska revolucija je zatim proširila buržoasku revoluciju Evropom. Ruska revolucija je generalizovala dvostruku revoluciju – proletersku i buržoasku – što je za ishod imalo konačni trijumf kapitalističke revolucije. Studentska pobuna nije počela u Francuskoj, ali je tamo bila najoštija; bila je u stanju da uzdrma kapitalističko društvo, a posledice toga se i dalje osećaju. U SSSR ne može doći do revolucionarnog ustanka dok se posledice 1917. – talas antikolonijalnih revolucija – ne istroše. Najvažnija od njih je Kina; a pošto je kineska revolucija sada došla do kraja svog ciklusa, u SSSR ćemo videti početak novog revolucionarnog ciklusa.

Značajan istorijski pomak od Francuske do Ruske revolucije prisutan je i u usponu novog revolucionarnog ciklusa. Despotizam kapitala je danas mnogo jači od onog iz doba carizma, a činjenica je i da se sveta alijansa između SSSR i SAD pokazala mnogo efikasnijom od anglo-ruskog savezništva iz XIX veka. Ishod se može odlagati, ali ne i sprečiti: možemo očekivati da će „komunitarna“ dimenzija revolucije u SSSR biti izražena mnogo oštrije nego na Zapadu i da će grabiti napred džinovskim koracima.

8. Revolucija i budućnost

U periodu opšte kontrarevolucije Bordiga je bio u stanju da sagleda sve njene pogubne posledice, tako što je pogled usmerio ka predstojećoj revoluciji, tačnije, tako što se odmakao od razmatranja aktuelnih sukoba. On nije istraživao samo prošlost, koja je u tom periodu bila puki balast, niti se vezivao za sadašnjost potpuno okupiranu vladajućim poretkom, već se okrenuo budućnosti.²¹

Tako usmeren, mogao je da sagleda revolucionarni pokret kakav je zaista bio, a ne samo u skladu s predstavom koju je taj pokret gajio o sebi. Od tada je „industrija budućnosti“²²

²¹ Bordiga je jednom izjavio, „(mi smo) jedini koji svoje delovanje zasnivaju na budućnosti.“ Godine 1952. je pisao: „Naša snaga leži u nauci o budućnosti, mnogo više nego u nauci o sadašnjosti ili prošlosti.“ (*Explorateurs de l'avenir*, Bataglia Comunista no. 6)

²² „L'industrie du futur“: futurologija, tehnološka revolucija, marketing, planiranje resursa, istraživanje svemira, itd. (Prim. prev. engleskog izdanja.)

stala na noge i poprimila ogromne razmere. Kapital je zakoračio u to novo polje i počeo da ga eksploatiše, što vodi ka još potpunijem prisvajanju i pripitomljavanju ljudi. Ono što kapital čini drugačijim u odnosu na sve druge oblike proizvodnje jeste njegov uticaj na budućnost. Od samog početka, odnos kapitala prema prošlosti i sadašnjosti bio je manje važan od njegovog odnosa prema budućnosti. Jedini dotok krvi kapital ostvaruje kroz razmenu s radnom snagom. Stvoreni višak vrednosti je, u neposrednom smislu, samo potencijalno kapital; on može da postane efektivni kapital samo kroz razmenu na osnovu *budućeg* rada. Drugim rečima, višak vrednosti stvoren u sadašnjosti postaje stvaran samo ako ima izgleda da će radna snaga biti dostupna i u budućnosti (koja može biti i hipotetična i ne nužno bliska). Ako ta budućnost izostane, onda sadašnjost (pa tako i prošlost) biva ukinuta: dolazi do devalorizacije kroz potpuni gubitak supstance. Prema tome, jasno je zašto kapital pre svega mora da uspostavi dominaciju nad budućnošću, kako bi osigurao nastavak svog procesa proizvodnje. (Ta dominacija se ostvaruje pomoću kreditnog sistema.) Tako kapital faktički prisvaja vreme, koje, po sopstvenoj slici, oblikuje kao kvantitativno vreme. Sadašnji višak vrednosti je ostvaren i valorizovan kroz razmenu na osnovu budućeg rada, ali, sada, s razvojem „industrije budućnosti“ i sadašnji višak vrednost se otvara za kapitalizaciju. Ta kapitalizacija zahteva da vreme bude isprogramirano; upravo ta potreba se, u pomodnom naučnom maniru, izražava kroz futurologiju. Prema tome, kapital je taj koji proizvodi vreme.²³ Gde će od sada ljudi moći da smeste svoje utopije i mitove?

Društva uspostavljena u ranijim epohama dominirala su sadašnjošću i, u manjoj meri, prošlošću, dok je revolucionarni pokret polagao pravo na budućnost. Buržoaske i proleterske revolucije su morale da garantuju progres, ali taj progres je zavisio od budućnosti valorizovane kroz odnos sa sadašnjošću i sa prošlošću, koja je morala biti ukinuta. U svakom od tih slučajeva, i u stepenu koji je manje ili više zavisio od revolucije o kojoj je bila reč, prošlost se predstavljala obavijena tamom, dok se budućnost kupala u blistavoj svetlosti. *Kapital je osvojio budućnost. Kapital se ne plaši utopija, naprotiv, on nastoji da ih proizvodi.* Budućnost je još jedno polje za proizvodnju profita. Da bi stvorili budućnost, da bi je oživelili, ljudi sada moraju da budu uslovljeni kao funkcije precizno osmišljenog procesa proizvodnje: u toj tački programiranje dostiže vrhunac. Čovek, koga je Marks jednom opisao kao „leš vremena“, sada je *isključen* iz njega. Taj proces, zajedno s dominacijom nad prošlošću, sadašnjošću i budućnošću, stvara uslove za strukturalno predstavljanje u kojem se sve svodi na kombinatoriku društvenih odnosa, proizvodnih snaga, mitema, itd., povezanih tako da deluju kao celina. Struktura, usavršavajući samu sebe, eliminiše istoriju. Ali, istorija je i dalje samo ono što ljudi rade.

Tako dolazimo do saznanja da komunistička revolucija mora da stvori ne samo drugačije shvatanje vremena već i da ga spoji s novim shvatanjem prostora. Obe dimenzije nastaću istovremeno, kroz novi odnos između ljudskih bića i prirode: kroz *izmirenje*. Već smo rekli da sve što je fragmentarno samo hrani kontrarevoluciju. Ali, revolucija je nešto više od

²³ Jedna od glavnih osobina kapitala nije toliko način na koji naglašava kvantitet i poništava kvalitet, koliko suštinska protivrečnost između ta dva aspekta, u kojoj kvantitativno nastoji da potisne sve aspekte kvalitativnog. Ali, to ne znači da potrebu za kvalitetom treba ostvariti potiskivanjem kvantiteta (na sličan način kao što se do upotrebne vrednosti ne može doći prostim odbacivanjem razmenske vrednosti). Potreban je potpuni preobražaj pre nego što sama logika tog oblika dominacije bude odbačena. Naime, i kvalitet i kvantitet postoje u tesnoj vezi s *merom*, pri čemu su sva tri koncepta povezana s *vrednošću*. Mera operiše i u ravni upotrebne i razmenske vrednosti. U prvom slučaju, ona je u tesnoj vezi s jednim tipom dominacije: upotrebna vrednost meri društveni status određene osobe, ali je u isto vreme i mera nasilja koje nosi sa sobom. Upotrebna vrednost nameće sopstveni despotizam, iz kojeg se razvija despotizam razmenske vrednosti, a sada i kapitala. Marks je u svojim napomenama o delu Dž. S. Mila (J. S. Mill) optužio utilitarizam kao filozofiju koja čoveka vidi samo kroz prizmu njegove upotrebljivosti, dok razmena teži autonomizaciji u zasebnu sferu.

polaganja prava na celinu; to je reintegracija svega što je bilo odvojeno, spajanje budućeg bića, individualnosti i zajednice (*Gemeinwesen*). To buduće biće već postoji kao totalno i strasno doživljena potreba; ona najbolje izražava istinski revolucionarni karakter pokreta iz maja 1968. i pokreta gimnazijalaca iz proleća 1973.

Revolucionarna borba je borba protiv dominacije u svakoj tački, u svakom trenutku i svim aspektima života. U poslednjih pet godina taj izazov se pojavio u svim područjima života kapitala. Revolucija sada može da stupi na svoj pravi teren borbe, čiji je centar svuda, a periferija nigde.²⁴ U tom smislu, njen zadatak je beskonačan: ukidanje pripitomljavanja i stvaranje uslova za beskonačno ispoljavanje ljudskog bića budućnosti. Naš osećaj, koji ne počiva samo na optimizmu, govori nam da ćemo u narednih pet godina prisustvovati početku revolucije i uništenju kapitalističkog oblika proizvodnje.²⁵

²⁴ To je Blankijeva (Auguste Blanqui) definicija beskonačnosti, koja je opet mala varijacija čuvene Paskalove (Pascal) fraze: „To je beskrajna sfera čije se središte nalazi svuda, a obim nigde.“ (Na osnovu prim. prev. engleskog izdanja.)

²⁵ Napomena autora iz marta 1980: Danas ovo predviđanje izgleda pogrešno. Ali, treba imati u vidu da se predviđanja nikada ne iznose sa apsolutnom sigurnošću. Ukupan proces na svaki način nastoji da odloži ono za šta tvrdimo da će se dogoditi. Pored toga, svako takvo predviđanje je izraz duboke želje određenog pojedinca. A želja je uvek u žurbi, ona ne zna da čeka. Na budućnost treba da gledamo realistično: to znači, u okviru kretanja ka revoluciji i sa stanovišta da moramo napustiti ovaj svet. Ali, to nije dovoljno; sve počinje da zvuči kao ponavljanje. Moramo da preispitamo svoje predviđanje i ono što iz njega proističe. Ono što je ispravno je činjenica da je 1978. odbijanje, o kojem smo često govorili, bilo mnogo očiglednije, mnogo prisutnije nego što je bilo prethodnih godina. To odbijanje je bilo bremenito porukama koje su od velikog značaja za uništenje kapitala. „Na sve što smo do sada rekli treba gledati u perspektivi, ali to ne može da potpuno objasni sadašnju situaciju, gde vidimo da borba protiv kapitala kao takvog izostaje. Godine 1973. mogli smo da vidimo da su pokušaji da se kapital uništi bili indirektni: to nije bila borba muškaraca i žena u frontalnoj opoziciji spram kapitala. To što sistem pati od nestabilnosti – ili od ‘kriza’, kako to kažu ekonomisti – ne znači da je kapital ugrožen; pretpostavke njegove katastrofe tek počinju da se razvijaju (iako dinamika događaja može naglo da se ubrza). Bitna novost je činjenica da se posle 1978. ubrzano približavamo kraju ciklusa kapitala. Taj proces je sada intenzivniji, ali i raspršeniji, što nam samo olakšava da napustimo kapital. Lako je imati stav o nečemu što je već postignuto ili okončano; mnogo je teže s nečim što se još uvek nalazi u procesu formiranja i razvoja.“ („La separation necessaire et l’immense refus“, 1979.) To je ono što sam mogao da sagledam u januaru 1979. kada sam pisao taj tekst. U novijem članku („L’Echo du Temps“, februar 1980) pokušao sam da preciznije opišem kako bi moglo doći do tog „uništenja“ kapitala kao oblika zajednice. To je pokušaj da se razmotri ono što nazivam potencijalnom smrću kapitala, na osnovu njegovog prolaska kroz proces antropomorfizacije i kapitalizacije ljudskih bića. Kada kapital otvoreno uspostavi svoju zajednicu, on ostvaruje projekat ljudskih bića i tako u isto vreme iscrpljuje svoje mogućnosti. Da bismo zaista bili pravi savremenici svoje epohe moramo imati jasnu ideju o potencijalnoj smrti kapitala; samo tako moći ćemo da se otvorimo ka novoj dinamici života.

Potencijalna smrt kapitala

(Odlomak)

Ostvarivši ljudski projekat i obezbedivši svoju dominaciju, kapital je postao potpuno antropomorfizovan, ali, u isto vreme, i nikad bliži svojoj potencijalnoj smrti. Ispraznivši od supstance sve, on u isto vreme biva izložen napadima supstance koja ga ispunjava. Kapital lišava supstance tako što prevazilazi: on prevazilazi tle i proizvodi veštačku hranu; prevazilazi ženu i proizvodi bebe in vitro; odbacuje ljudska bića i proizvodi himere; odbacuje materiju i proizvodi materijalnu stvarnost kombinacijom manje ili više nestalnih elemenata. Taj proces je, očigledno, tek na početku. Ali, taj proces je u savršenom skladu sa osnovnim usmerenjem kapitala, koji teži autonomnom posredovanju i refleksiji lišenim svakog oslonca u stvarnosti. Kapital je proizvod ljudske aktivnosti, ali koji je sada stekao potpunu autonomiju u odnosu na ljude; on poprima ljudsko obličje, ostvarujući tako, na krajnje svrhovit način, suštinski atribut naše vrste: refleksiju. Odatle današnji trijumf apstrakcije, u obliku spiritualizma i dematerijalizacije.²⁶ U svom kretanju kapital mora da prevaziđe sve prepreke koje mu se nađu na putu; svaka barijera ugrožava njegovo postojanje i zato mora biti prevaziđena. Ali, granica kapitala je ljudsko biće, koje može da prevaziđe samo tako što će ga uključiti u sebe. Tako kapital integriše u sebe svoju potencijalnu smrt. Ali, njegova stvarna smrt može nastupiti samo kroz proces odbacivanja: kroz *odbacivanje celog fenomena kapitala, uključujući sve njegove pretpostavke i sve što je uspeo da integriše u sebe.*

Od trenutka kada je postao autonoman i izmakao, kapital je postao predstava. Od te tačke on može da reintegriše sve što je prethodno prevazišao. Ali, s obzirom na ogromno povećanje ljudske populacije, to podrazumeva nivelaciju i degeneraciju ljudskih bića u razmerama koje potpuno lišavaju kapital njegove moći regeneracije. On može da preživi samo kroz impuls koji je stekao tokom prethodnih nekoliko vekova. Kapital je udario u svoju pravu granicu, dok se čovečanstvo našlo pred sopstvenom smrću.

S obzirom na proces antropomorfizacije, jasno je da je ovde reč i o našoj smrti; ali, to nije smrt u smislu apsolutnog prestanka života već u smislu inicijacije u novi život. Sada živimo u nekoj vrsti *bardoa*;²⁷ prolazimo kroz prostor-vreme pun strahovitih opasnosti, zamki, iluzija i fascinacija. Ali, od trenutka kada shvatimo potencijalnu smrt kapitala i smrt našeg lutanja koje je trajalo milenijumima, ništa neće moći da spreči naš razvoj u ljudsku zajednicu. (. . .)

Sve prethodno rečeno značajno je i u odnosu na pitanje raskida čovečanstva sa zajednicom i prirodom, što je prvo dovelo do podele na unutrašnje i spoljašnje, a zatim na sebstvo i drugog. Ljudi su tu dva bića i odnos između njih prvobitno opažali u terminima pomaganja i međusobnog prožimanja. Ceo život se okretao oko toga: prožimanja sa strancem; prožimanja s drugim, u liku žene koja je ljubav; s drugim kao neposredno doživljenim otkrivenjem nadčulne stvarnosti, koja je ono sveto, sa svim njegovim hijerofanijama; i prožimanja s drugim kao onostranim, koje je smrt, često smatrana za inicijaciju u drugi život. Kasnije su ti odnosi sve više bili viđeni u terminima razmene, što je bilo osnova za pojavu vrednosti. Odnos s drugim je postao valorizacija. Kada razmenska vrednost, a zatim i kapital postanu autonomni sistemi, oni počinju da guše sve i da nameću drugačije odnose: tako ljudska bića i kulture postaju homogenizovani; demokratizacija se svodi na sastave bića lišenih supstance; ljubav se svodi na seksualno sastavljanje; smrt gubi svaku vezu s onostranim i

²⁶ Odatle izvesna podudarnost između naučne i orijentalne misli.

²⁷ *Bardo*: Stanje između fizičke smrti i ulaska u novi život, opisano u Tibetanskoj knjizi mrtvih. (Prim. prev.)

postaje najobičniji prestanak funkcije nekog elementa u okviru sastava (demokratizovana smrt). Zato je kapital u suštini profanacija svetog. Drugim rečima, ako se nešto pojavi kao izazov kapitalu, što za sebe može da veže manje ili više nesvodive potencijale koji bi se mogli udružiti u iskrnu mogućeg života, to odmah biva napadnuto i svedeno na jedan od operativnih elemenata sastava u okviru procesa kapitalizacije. Pošto su ljudska bića za kapital jedino „drugo“, a pošto je kapital antropomorfizovan, to znači da nema više ničeg što bi mogao da iskoristi kao „drugo“. Odatle potencijalna smrt kapitala. Da bi blokirao tu tendenciju kapital može da se osloni samo na jedan resurs: nasilje. (. . .)

Tokom kasnijih faza tog širokog procesa koji smo ovde opisivali, pojavilo se ono što smo prvobitno nazvali biološkom dimenzijom revolucije, a što bismo sada radije nazvali biološkom dimenzijom našeg razvoja u ljudsku zajednicu. Muškarci i žene lišeni kvaliteta akcije, jezika, ritma i mašte sigurno će poželeti da sve to ponovo osvoje. Ali, posmatrano još šire, moglo bi se reći da je život, sa svim svojim aspektima, kroz delovanje ljudskog činioca dospelo u čorsokak proizveden prekomernom svrhovitošću naše misli, koja je kapital (autonoman, apstrahujući, koji sve lišava supstance). Taj proces je doveo u ogromnu opasnost sav živi svet. Ali, kapital mora da preispita taj proces; on mora da pronade drugi način za ostvarenje misli, koja je funkcija naše vrste, ali ne samo za nju već za sav živi svet. To znači da misao može da postoji samo ako živa bića nastave direktno, neposredno postojanje na svim nivoima; potrebno je neometano postojanje svih oblika života.

Zato ovde nije reč samo o problemu kulture već i prirode. Autonomna kultura mora biti eliminisana da bi život mogao da se spoji sa mišlju (što će biti moguće tek kada ljudska vrsta okonča svoje lutanje). Zato čuvena debata oko opozicije prirode i kulture, kao i argumenti o prednosti ove druge kao suštinskog određenja ljudske vrste, služi samo tome da zakloni stvarnost s kojom tek treba da se suočimo. Ta debata se bavi samo sićušnim isečkom ljudskog fenomena, gubeći iz vida da je razvoj njegovih pretpostavki – kao što su uspravno držanje na dve noge i manuelna sposobnost, koji su podstakli razvoj mozga, jezika, alata, konceptualnog mišljenja, i tako stvorili čoveka – bio proces koji je trajao milionima godina.

Jacques Camatte, *l'Echo du Temps*, Invariance, Série III, Février 1980. „Echoes of the Past“, *This World We Must Leave and Other Essays*, Autonomedia 1995. Žak Kamat, *Protiv pripitomljavanja/ Lutanje čovečanstva*, anarhija/ blok 45, Porodična biblioteka br. 6, 2003.

Moramo napustiti ovaj svet

(Odlomak)

Moramo napustiti ovaj svet u vlasti kapitala, koji je postao spektakl bića i stvari. Spektakl o kojem je govorio Piko de Mirandola, kada je rekao da je čovek spektakl, ali i ogledalo sveta.²⁸ Naime, čovek nema nijedan poseban dar; svi darovi raspodeljeni su među drugim živim bićima, a čovek, koji je došao poslednji, ostao je bez i jednog. Srećom, Bog se sažalio na njega; podario mu je nešto od kvaliteta svih bića i učinio ga spektaklom sveta. Zato u njemu i njegovim postupcima sva živa bića mogu nekako da prepoznaju sebe. Ali, poprimivši ljudsko obličje, kapital je postao spektakl. On asimiluje i proždire sve kvalitete ljudi, sve njihove aktivnosti, nikada ne postajući neko od njih, jer svaka supstanca inhibira njegov životni proces.

Prihvatajući to predstavljanje kapitala, ljudi vide spektakl koji je osakaćeni odraz njih samih, u kojem mogu da razaznaju samo deo. Oni su odavno izgubili osećaj za celinu.

Moramo odbaciti sve pretpostavke kapitala, koje su se pojavile u dalekoj prošlosti, da bismo se oslobodili njegovog stiska (trenutak uništenja primitivnih zajednica). U isto vreme, mora se ići dalje od Marksovog dela, koje je konačni izraz dolaska totaliteta, dovršene strukture *vrednosti* kao one krajnje mutacije kroz koju se kapital nametnuo kao materijalna zajednica.

Potrebno je sagledati novu dinamiku, zato što kapitalistički oblik proizvodnje neće nestati kroz frontalnu borbu ljudi protiv njegove dominacije već samo kroz veliko odbacivanje, koje podrazumeva odustajanje od puta kojim se išlo milenijumima. Kapitalistički oblik proizvodnje neće početi da opada već mora biti odbačen.

Jacques Camatte, *Ce monde qu'il faut quitter*, Série II, Août 1974. *This World We Must Leave and Other Essays*, Autonomedia 1995. Žak Kamat, *Protiv pripitomljavanja/ Lutanje čovečanstva, anarhija/ blok 45*, Porodična biblioteka br. 6, 2003.

²⁸ Pored toga, postoji i jasna veza između spektakla i ogledala. Spektakl bi trebalo da ljudima pokaže šta zaista jesu ili šta bi morali biti. To je manje ili više izobličeni odraz njihovog neposrednog bića.

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

30. 01. 2013.

Jacques Camatte
Protiv pripitomljavanja
1973.

Preveo Aleksa Golijanin, 2003. Preuzeto iz Žak Kamat, *Protiv pripitomljavanja/ Lutanje čovečanstva*,
anarhija/ blok 45, Porodična biblioteka br. 6, 2003. **anarhija-blok45.net1zen.com**

Jacques Camatte, „Contre la Domestication“, *Invariance* (Année VI, Série II, no. 3, 1973).
„Against Domestication“, *This World We Must Leave and Other Essays*, Autonomedia 1995.

<http://anarhisticka-biblioteka.net>